

Швидкий Василь (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

УДК: 94(477)316.624.2“1940/1959”

МІСТО vs СЕЛО: ПОДІБНЕ ТА ОСОБЛИВЕ В ДЕЯКИХ АСОЦІАЛЬНИХ ПРОЯВАХ, НАСТРОЯХ В УКРАЇНІ 1950–1960-х рр.

У статті зроблена спроба висвітлити найбільш характерні явища, які виокремлюють подібності й особливості асоціальних проявів, настроїв в таких різномірних культурах як місто і село. Це показано на тлі українського соціуму 1950–1960-х рр.

Ключові слова: місто, село, девіація, поведінка, настрої.

Впродовж свого історичного розвитку культури міста і села зазнавали взаємовпливів, проте їхнє сутнісне функціонування здійснювалося самостійними шляхами. В нашому контексті їх різнило багато факторів, зокрема природна близькість саме до тих, а не інших асоціальних проявів. В один і той самий історичний період для міста і села могли бути актуальними зовсім різні соціальні виклики. Не зважаючи на утопічність теорії зближення міста і села радянські ідеологи продовжували заганяти в прокрустове ложе такі різні соціальні устрої, моральні цінності, норми співжиття, рівні терпимості й прийняття.

Ми спробуємо навести лише найбільш характерні приклади різних девіантних проявів, настроїв, які стали подразниками в цих соціумах. Вони водночас могли бути актуальними для одної культури, і мало-вартісними для іншої. Наведемо також приклади культурних явищ, що обопільно розвивалися у цих соціумах.

Для нашої розвідки історичне тло має неабияке значення, адже події, які його наповнюють, саме і спричиняють появу, розвиток конкретних асоціальних проявів, настроїв. Тому текстові блоки ми будемо ілюструвати тими, чи іншими історичними закономірностями. Отже, реформатування персонажів політичної верхівки викликало серед громадян із різних культур однакові сподівання на зміни щодо подальшого курсу країни. Це в свою чергу відображалося на їхніх поведінкових практиках. Зазначимо, що і в повоєнний період радянська економіка залишилася воєнізованою, оборонні галузі розбудовувалися за рахунок скорочення «споживчого кошика» населення. Радянські люди продовжували жити з «затягненими пасками». Відповідно в суспільстві поглиблювалися сум-

ніви в ефективності системи, доцільності таких жертв у мирний час, у молоді формувалося критичне мислення щодо політичної лінії керівництва держави. Волонтаристські прагнення Хрущова підняти рівень економіки, рівень життя народу і одночасно паритетно протистояти військовій могутності Заходу стали очевидними.

Перед тим, як безпосередній стик з матеріальними доказами якіснішого життя громадян із капіталістичних країн почав підточувати однастайність щодо правильності соціалістичного укладу життя українців, лібералізація за «хрущовської відлиги» і сама цьому допомагала. «Іншість» українські громадяни відчували навіть при стику з продукцією із братніх країн. Так, у кіосках періодики з'явилися газети й журнали країн «соцтабору» (особливо впадало у вічі розкутість і неприхований еротизм фото із обкладинок жіночих журналів, зокрема польських «Жінка і життя» та «Краса»), а в книгарнях — книжки звідти ж. У столиці книжки з «іншого світу» найбільше були представлені в книгарні «Дружба» на Хрещатику 30/1, а найвідвідуванішим був відділ «капкнігі». Його продавчинь деякі книгарі називали «апостолами»¹ — розпорядниками між книжковими шедеврами інших країн і їхніми українськими поціновувачами². Практикувалася і виїзна торгівля книжками³.

Також у продаж надійшли угорські та болгарські фруктові й овочеві консерви та сухі вина, які після набридлого вітчизняного портвейну одразу ж увійшли у моду. У крамницях одягу та взуття поруч з некоовирною вітчизняною продукцією стали з'являтися вироби з тих самих «країн народної демократії» — незрівнянно кращі та одразу зараховані до дефіциту. Входило в ужиток полювання за тим дефіцитом, який наприкінці місяця чи кварталу, коли «горів» план, «викидали» для його виконання на прилавки крамниць. Далі більше: після візиту Хрущова до США у Києві з'явилися їдальні та магазини самообслуговування, міський громадський транспорт без кондукторів, вуличні автомати з продажу газованої води; соки і навіть шампанське — на розлив у «гастрономах»; поки що обмежено, але радянські люди змогли їздити туристами за кордон.

Містяни звісно першими підпадали спокусам інших культур. Проте особливих потрясінь вони зазнавали від матеріалізації ідеологічно ворожої культури. Приголомшені від стику з нею не всі могли повернутися у звичне русло дозвільних чи матеріальних потреб. Першим проломом «залізної завіси», а разом з тим і оприявленням відсталості радянської культури повсякденності стали події, викликані проведенням з 28 липня по 10 серпня 1957 р. у Москві VI Всесвітнього фестивалю молоді і студентів, його гостями стали 34 тис. чоловік із 131 країни світу. Радянських людей особливо вразила показушність підготовки столиць до

прийому гостей. Так, до фестивалю в Москві відкрився парк «Дружба», готельний комплекс «Турист», готель «Україна», стадіон «Лужники», для вільного відвідування відкрилися Московський Кремль і парк Горького.

Інтер'єр Києва також значно оновився: вперше з'явилися угорські автобуси «Ікарус», автомобілі ГАЗ-21 «Волга»⁴ та «рафік» — мікроавтобус РАФ-10; завершувалися роботи до відкриття парк-меморіалу Вічної Слави та пам'ятника на могилі Невідомого Солдата. Для міста все це дало помітний поштовх у подальшому відході від усталених радянських звичаїв навіть суто побутового рівня: вперше вантажівки стали фарбувати в блакитний колір, а не виключно армійський захисний брунатно-зелений⁵; так само паркові лави й металеві огороження пофарбували в різні яскраві «фестивальні» кольори⁶. Міська молодь 1950-х зростала вільнішою, активнішою, сміливішою у думках та висловлюваннях, критичною стосовно нав'язуваної партією комуністичної ідеології; як показник — надзвичайне поширення антирадянських анекдотів. Все це оминало їхніх сільських однолітків, зростаючих у такому собі «паралельному світі».

Фестиваль став у всіх сенсах значимою вибуховою подією для радянської молоді, наймасовішою за всю попередню історію. Ознакою лібералізації став один із фестивальних конкурсів, який згодом став постійною передачею на телебаченні і поклав основу масового поширення в СРСР руху Клубу веселих та кмітливих. Проте за цією мішурою радянські громадяни черговий раз відчули свою другосортність, неприродність, відсталість радянських стандартів існування.

Влада з насторогою спостерігала, як у республіці стала поширюватися мода на джинси, кеди, рок-н-рол та інші признаки іншого, неприйнятного для системи життя. Зокрема, щодо музики, то відповідно до одного зі звітів Львівського університету вже в 1958 р. більшість студентів надавали перевагу рок-н-ролу, фокстроту, танго і «бугі-вугі»; популярними стали Beatles, Bonny M, Rolling Stones, Led Zeppelin та інші, часто джерелом чуток про них, обговорень ставала офіційна критика⁷. Активізувалася контрабанда платівок із забороненою музикою, спекуляція ними. Молодь вабили яскраві конверти платівок, кольорові фотознімки рок зірок — все це уособлювало дух свободи.

Шокуючими для влади стали наслідки фестивалю, адже навесні 1958 р. почали народжуватися так звані «діти фестивалю». Багатьом молодим матусям було неможливо приховати легковажний зв'язок з іноземцем через темну шкіру немовляти. На той час жінки вже могли скористатися легалізацією абортів через дію указу Президії ВР СРСР від 5 серпня 1954 р. про припинення переслідування жінок за здійснення абортів, а указом від 23 листопада 1955 р. «Про відміну заборони абортів» ця

процедура була дозволена у відповідних медичних установах. Проте забобонність і реальне безправ'я жінок спонукало їх до іншого. Відтоді такі породіллі назавжди ставали ізгоями в реаліях радянських побутових відносин. Вони постійно зазнавали соціальної дискримінації, осуду оточуючих, неприйняття, а інколи і вигнання з родини, діти ставали упослідженими у своїх колективах. Такі особи ставали девіантами не через поведінку, а через громадське сприйняття.

Наступним випробуванням для носіїв радянської моралі став безпосередній стик зі здобутками іншої економіки. Недосяжність радянського побуту до світових стандартів, а відповідно і присутність від цього відчуття роздратованості через негідність реалій оточуючого життя наочно оприлюднилося демонстрацією досягнень «західної індустрії» — 24 липня 1959 р. відкрилася Американська національна виставка в Москві. У парку Сокольніки американські інженери спорудили низку футуристичного вигляду павільйонів, у яких відбувався показ творів мистецтва і моди. Особливий ажіотаж спостерігався на показах найновіших американських побутових товарів. Понад 2 млн. людей прийшли до парку, аби послухати, як американські гіді розповідають про пральні машини, полароїдні фотоапарати, скуштувати легендарну Pepsi Cola⁸. Серед відвідувачів немало було й українців, які, або постійно проживали в столиці, а також ті, хто спеціально приїхав на оглядини здобутків «загниваючого» світу. Перші в листах, телефонних розмовах із українськими родичами емоційно передавали свої враження від побаченого, а другі — усі ці враження безпосередньо привозили в своє українське оточення, чим заганяли слухачів швидше в стан нерозуміння, аніж захоплення.

Шокуючі враження зазнавали наші відвідувачі від огляду зразку типового американського будинку на одну сім'ю, адже радянські будинкові чи комунальні «зручності» були усім відомі. Вони вистоювали багатогодинні черги, аби хоча б глянути на повсякденні атрибути іншого світу. За словами очевидців, все це було справжнім відкриттям, адже у головах радянських людей переважав стереотип про страхітливе життя в капіталістичному світі. І хоча як не намагався Хрущов прикрасити радянські реалії під час «кухонних дебатів»⁹ з віце-президентом США Ричардом Ніксоном, деякі відвідувачі відчули всю безповоротну відсталість їхнього побуту. Тепер вони могли здогадатися про дійсні цінності і переваги західного типу життя, це зародило сумніви у правильності соціалістичного поступу.

Подібні стики радянських людей з перевагами західного життя поступово формували протестні настрої в середині суспільства. Відтоді, переважно молодь крупних міст, почала формувати закриті компанії шанувальників західної культури (вони часто збиралися «на хатах», називали

один одного «чувак», «чувіха»), намагалася в своєму колі культивувати деякі елементи того життя (одяг, музика, манера поведінки, звучні американські прізвиська тощо). Так формувалася культура «стиляг»¹⁰. Найдемонстративніше це оприявлювалося у стрижці, одязі молодій людини (зокрема, носіння штанів-«дудочок» та взуття на рифленій світлій підосшві-«манці»).

Йдеться про крупні міста не лише відносно можливостей саме там діставати західні товари. Ми вважаємо, що близькі дрібнішої номенклатури в менших містах хоча і мали подібні можливості «осучаснитися», проте через відкритість місцевого соціуму і, відповідно, громадський контроль, їм не вдавалося організувати подібні закриті компанії. Окрім місцевого ресторану чи родинних свят, не було і відповідних місць для демонстрації, зустрічей, обміну інформаціями тощо.

Ще сутужніше було «сільським мажорам». Адже навіть наявні матеріальні елементи західної культури (наприклад, одяг, взуття, портативні радіоприймачі (найпрестижніший — VEF «Балтика»)) і їх відкрите демонстрування молодими людьми в межах сільської общини, наприклад, при виході «в село», до клубу не віталася громадою. Крім того, все це жорстко контролювалося чи навіть заборонялося самими батьками. Молодь могла самодемонструватися лише виїздивши, наприклад, на вихідні чи «базарні» дні, як мінімум до районного центру. Але й там вони наражалися на серйозні неприємності в разі неочікуваних зустрічей з односельцями, які миттєво розносили новину про «іншість» таких відступників. Не лише природна сільська консервативність щодо канонів зовнішнього вигляду і поведінки, а переважно звичайна людська заздрісність створювали атмосферу явного чи прихованого громадського осуду, часто такі випадки (а надто, коли йшлося про невідповідність соціального статусу, грошових можливостей такого девіанта) ставали предметом публічних ідеологічних розправ (комсомольські збори, педнаради тощо).

Різність сприйняття містом і селом модних тенденцій в одязі можна було спостерігати у випадках безпосереднього з ними стику сільських жителів. Якраз так Георгій Малаков і зафіксував у своєму іронічному рисунку «Стирание граней между городом и селом...» (1958 р.) споглядання двох селянок у ватниках вітрини з модними сукнями — «Диви! Двісті [це про ціну сукні — *В. Ш.*] і таке недобре...»¹¹. Дослідниця галицьких реалій Галина Боднар пише, що відмінності простежувалися, зокрема, у головних уборах — «сільські дівчата приїжджали в місто у хустинах, а жительки Львова носили шапки, беретки, кубанки. Якщо в селі, з огляду на загальноприйнятні норми, дівчина не могла пройти без хустини, то у Львові вони намагалися їх не носити. До Львова сільські дівчата приїжджали в сарафанах, жакетках, ситцевих і сатинових сукнях,

в'язаних або трикотажних шерстяних светрах, спідницях-плісеровках, штапельних і шалюнових спідницях, нейлонових блузках й ін.»¹². Різнила і стрижка: чоловіки із села носили коротке волосся («бокс», «напівбокс»), містяни — довге. А от жінки рівно навпаки: селянки заплітали довге волосся, городянки робили зачіски з короткого кучерявого волосся. Його фарбувати наважувалися лише міські модниці. Намаганням не відставати у зовнішньому вигляді від містян переймалися лише ті сільські жителі, які часто бували у місті і, відповідно, при контактах мали відповідати міському дрескоду.

Входження новизни у зовнішній вигляд можна, зокрема, проілюструвати прикладом побутування таких модних брендів 1950-х рр. як жіночі брюки і брючні костюми. До початку широкого вжиту, це сприймалося неабиякою модністю, притаманною виключно творчому бомонду (акторкам, співачкам, мисткиням та т. п.). Для всіх інших це було «відхиленням в бік гнилої буржуазної моди»¹³. Але якщо в містах модниці все сміливіше починали «виносити у світ такий одяг», то жодній селянці навіть не могло прийти в голову мати у своєму гардеробі подібний сором. Причому, при осуджені, на селі спостерігалася рідкісна однотайність між чоловіками і жінками (й дружинами), молодими і старшими людьми, між різними соціальними і професійними групами тощо. 4 жовтня 1957 р. українці дізналися про запуск в СРСР першого штучного супутника Землі. На підприємливому Заході одразу ж увійшла в моду спідничка-кулька — на взірець кулеподібної форми супутника. Згодом такі спіднички вдягнули лише молоді містянки.

Разом з тим, необхідно згадати й про обопільне прийняття в 1950-х рр. деяких новомодних тенденцій як містянами, так і селянами (принаймні жителями містечок). Йдеться про «ідеологічно» витриманий одяг для жінок: з високими ватними плечима, подвійними — на сукні й на пальті (плащі), головними уборами слугували як хустки, так і капелюшки; чоловіки модничали в прямих двобортних костюмах та широких пальтах (плащах), з капелюхом (влітку — в парусинових костюмах). Ще одним спільним моментом була практика індивідуального пошиву: в усіх населених пунктах можна було знайти добру кравчиню, яка на замовлення виготовляла одягу на будь-який смак. Через високі ціни на нові вироби, усі також вдавалися до перелицювання — застарілу чи непідходящу за розміром одягу перешивали під нового власника. Не рідкістю було й самостійне освоєння жіноцтвом кравецької та закрійницької справи. Як при сільських клубах, так і при робітничих будинках культури¹⁴ діяли відповідні вечірні гуртки.

Прикрим обопільним моментом був доступ до повсякденних товарів «ширвжитку»: містяни цей мотлох вільно купували в універмагах, а для

селян його привозила «автолавка»¹⁵. На нашу думку, аби моду цієї епохи можна було б виразити у чомусь монументальному, то це була б скульптурна група, яка зображала молодого чепуруна з пишним «коком»¹⁶, вузькою краваткою, у штанях-«дудочках», на рифлених підборах-«манці» в обнімку із амністованим зеком у ватнику та закочених кирзових чоботях.

Не дивлячись на ризик бути осудженим громадськістю, у сім'ях стало правилом намагатися «діставати» дефіцитні товари, таким чином підкреслюючи свою заможність, «сучасність». Лише партійна і державна номенклатура мала можливість через свою «закриту» торгівельно-розподільчу мережу отримувати подібні товари, і, звісно, містянам це було зробити легше. Але й сільська еліта при будь-якій ліпшій нагоді (наради районного активу, загальні партійні збори, комсомольські «сльоти» тощо) відвідувала у містах такі розподільники. Спеціально для створення ефекту майже позаземних можливостей влади, таким селянкам пропонувалися найсучасніші товари: італійське, югославське та німецьке взуття, французькі парфуми, угорські та фінські продукти та т. п.

І міські, і сільські торгівельні можновладці жили за принципом взаємних послуг. Звичними були розмови про те, де можна домовитися, чи переплативши дістати («по благу», «по знайомству», «з-під прилавка»). Дефіцитні товари продавці розподіляли між собою; залишали одяг і взуття потрібних розмірів для колег по роботі, знайомих, родичів, «потрібним» людям тощо. Домовленості налагоджувалися через знайомих, родичів, знайомих своїх знайомих. Стандартний пароль у магазині — ім'я особи, від якої зверталися. Існував також своєрідний обмін товарами та послугами: особи, які не мали доступу до товарів, але займали певні посади чи були фахівцями в затребуваній ділянці (наприклад, лікарі, ювеліри) могли отримати за зроблені послуги потрібні товари¹⁷. Зокрема, голови колгоспів, місцеві партсекретарі за можливість постійно користуватися такими благами, цілорічно поставляли усі продовольчі товари міським бонзам. Відмінність можливостей для отримання, наприклад, товарів легкої промисловості (особливо, вживаного імпортного одягу) прослідковувалася у доступу до товарів з комісійних магазинів. Перешкодою для купівлі деякий час була відсутність у селян міської прописки¹⁸.

Була і вибірковість щодо товарного наповнення в середині сільських і міських торгівельних мереж. Директори «обраних» магазинів при розподілі з баз отримували товари підвищеного попиту понад визначеної норми, інші користувалися правом першочергового їх постачання. Проте дефіцитні товари проходили через «сито» міських торгів, які і залишали у своїй мережі кращі товари. Сільським же директорам треба було докласти особливих зусиль (зазвичай, хабар продуктами тощо), аби заповучити

такий товар. Подібність же серед них була у необхідності при будь-яких обставинах задовольняти потреби місцевого (як міського, так і сільського) начальства і «потрібних» людей.

Недоступність дефіцитних товарів для переважної більшості спонукала появі різношерстої верстви перекупників, спекулянтів, шахраїв. У таких ділових стосунках почали з'являтися валютні операції, підробка грошей, розкрадання державного майна в особливо великих розмірах, зловживання тощо.

На початку 1960-х р. це призвело до суттєвого ужорсточення законодавства УРСР. Зокрема, йдеться про вихід указів Президії Верховної Ради УРСР 5 травня 1961 р. «Про посилення боротьби з особливо небезпечними злочинами», 12 травня 1961 р. «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» та ін.

Дискомфортом від відчуття різності переймалися майже усі сільські мігранти, проте це мало регіональні особливості. Дослідниця галицьких реалій означеного періоду Галина Боднар констатує, що, за твердженням мігрантів, не було різниці між місцевими й новоприбулими. Проте це говорили мігранти-робітники, які контактували з такими ж вихідцями із сіл, що раніше переїхали до Львова. За умов незначної кількості корінних львів'ян вихідці із сіл потрапляли у середовище російськомовних мігрантів зі Сходу і значною мірою — таких самих мігрантів як і вони. Приїжджих із села було у Львові так багато, що при випадкових зустрічах вони виявлялися навіть земляками. Мігранти не відчували приниження в місті, їм особисто не доводилося чути про свою нижчість. Все це було наслідками радянзації цих територій: на середину 1950-х рр. відсоток корінних львів'ян відповідав найменшим за всю історію міста показникам і становив близько 10% серед дорослих мешканців, або 15% усього населення міста. Корінні львів'яни, за спостереженням мігрантів, становили інтелігенцію, еліту Львова, яка здебільшого «займала середовище артистичного спрямування» — «львівської богеми». Вони представляли давні львівські родини і підтримували обмежене, сформоване роками коло знайомств, якому були притаманні особливі манери поведінки, певні традиції й звичаї. З боку корінних львів'ян переселенці з села відчували приязне, але дещо насторожене ставлення. Вони були «затаєні», дещо зверхні, спілкувалися відверто лише з обраними особами і трималися від усього осторонь, подаючи вигляд, що стоять понад усіх. У громадських місцях корінні львів'яни поводитися офіційно, спілкувалися вимушено задля ввічливості. Мігранти виправдовували їхню поведінку недоцільністю в радянський час довіряти і відкриватись усім. Львів'яни розповідали про довоєнне місто і могли при нагоді «ущемливо» дорікнути

радянською окупацією. Приїжджому чужинцю проникнути у їхнє середовище було важко. Реалізуватися в елітних колах могли лише талановиті й обдаровані люди. Велике значення мали їхні особисті якості та стороння «чисто людська» підтримка, а також — сільське походження. Відомий історик-львів'янин Ярослав Грицак згадував, що незважаючи на те, що колегами по інституту його сільське походження віталосся, бути із села значить було бути «своїм», а от у родині Крип'якевичів його було прийнято все ж прохолодно¹⁹.

Галина Боднар констатує, що мігранти розуміли свою «нижчість, не достойність» перебувати в середовищі міських мешканців. Переселенці довгий час були неповноцінними мешканцями Львова ще не до кінця «виїхали» з села і в місто ще «не приїхали» [кияни ж це перефразовують — «вони вийшли з села, але село не вийшло з них» — *В. Ш.*], були «трохи затуркані, дикі, боялися перші заговорити». Вони намагалися не помічати зверхності навколишніх, що особливо давалася взнаки в 1950-х рр., коли міграція ще не набула масового характеру і селяни були виразно помітні на фоні жителів міста, їх вирізняли «одяг, хід, лантухи, халяви». Прибулі з приміських сіл намагалися приховати сільське місце походження, наприклад, у хімістці вигадували міські адреси²⁰. Приїжджі відчували ігнорування і не сприйняття львівськими своїх сільських однолітків. Частими були конфлікти у закладах громадського відпочинку. Сільська молодь гуляла ввечері по Львову групами і намагалася виявляти байдужість до образ у свій бік. Приїхавши із села, переселенці зосереджувалися на навчанні й праці, мало спілкувалися і трималися осторонь від інших²¹.

Взагалі, щодо специфіки функціонування міста, особливостей проявлення настроїв і поведінки, то мусимо зазначити, що радянська модель урбанізації значною мірою нівелювала саме поняття «місто». Відомий дослідник українського містобудування Віктор Вечерський слушно звертає увагу на те, що тоталітарний режим ліквідував в Україні європейське розуміння міста як самоврядної спільноти людей, пов'язаних суто міськими видами діяльності й відповідними традиціями. Натомість утвердилося азійське розуміння міста як державної власності, місця концентрації певних державних функцій (військово-адміністративної, фіскальної, виробничої, ідеологічної тощо), де населення є чимось другорядним, що може бути за потреби замінене, перемішане, скорочене чи збільшене, а для цього жорстко прикріплене до місця праці й проживання і контрольоване системою. Радянське місто не було самоврядною спільнотою і не мало можливостей саморозвитку; воно було не суб'єктом, а лише об'єктом спрямованих дій, які породжували містобудівні диспропорції і хаос. Наслідком цього стала дегуманізація міського середовища, зниження його інформаційного й культурного потенціалу, варварське ставлення до історичної спадщини²².

На нашу думку, чи не найбільше єднало сільський і міський повсякденний побут, то це потреба в базарах і ставлення до них. Без огляду на місце їхнього розташування і час функціонування, вони містили продуктивний і промисловий товарний сегменти. Але внутрішній світ базарного соціуму був набагато різношерстим, чітко структурованим, носієм своєрідних настроїв тощо.

Базарів в самих селах майже не існувало, деякі — лише в крупних. Усі повноцінні товарно-грошові обміни (а надто промислові) велися на територіях містечкових (районних) базарів. Поряд із купівлею-продажем, традиції сільської общини сформувати суто обмінну модель відносин (частково і через брак обігових коштів), коли необхідні продукти селяни обмінювали на інші приходячи безпосередньо до господи. Тут функціонував переважно продуктивний сегмент товарообміну.

На міських базарах у певні «базарні дні» продуктивними товарами організовано торгували радгоспи і колгосп; частіше на стаціонарних місцях, інколи прямо з машин, плата за місце до контори базару була не висока. Зокрема, на київській Бессарабці були виокремлені ряди «Колхозный ларь». Пропонувався увесь спектр продуктивної продукції. Іншими учасниками торгівлі були приватники. Окрім того ж спектру товарів, містяни саме у них купували зелень, домашню птицю та ін. Невід'ємною частиною базарного соціуму були перекупники. Вони купували не проданий товар у торгівців за низькими цінами, які поспішали додому, або скуповували ходові продукти (наприклад, м'ясо чи борщевий набір) з метою вигідного перепродажу.

Промислову продукцію пропонували державні артілі, але різноманітніше виглядали ряди приватників (індивідуальних кустарів). Вони оперативніше реагували на запити покупців, переважно задовольняли потреби селян в товарах для господарських обійсть (сита, ножі, заслінки для печей, щітки, тертушки та ін.)²³. Частка перекупників у цих рядах була не велика. Колоритнішою частиною промислового сегменту були «блшині» ряди, місця. Саме тут, з дерев'яних рундуків широко розгортали діяльність перекупники, які впродовж усього тижня вели торгівлю. Базарні розкладки були наповнені здебільшого різноманітним мотлохом, проте знавці завжди могли відшукати і добрий трофейний товар (наприклад, німецькі предмети гігієни, парфуми). У «базарні» дні продати лишні речі задля хоч якогось поповнення сімейного бюджету виходили і прості містяни, їх значну частину складали овдовівши жінки та діти. Не задовольнившись продажем, містяни могли обміняти товари ширвжитку на продукти.

Значного поширення набула дрібна нелегальна торгівля. Разом з тим, її законне означення — спекуляція, викликало непідкупних страх у

«професійних» чи випадкових співучасників²⁴. Нею займалися переважно жінки без постійного місця роботи; вони перепродували товари підвищеного попиту, або такі, що не мали налагодженого постачання. У 1960-х рр. основними предметами нелегальної торгівлі в містах були товари ширвжитку, особливо одяг (шерстяні светри й хустки) та продукти (крупни (наприклад, гречка), овочі й фрукти з півдня (наприклад, лимони, апельсини, мандарини), лавровий лист, чорний перець); у селах — будівельні та оздоблювальні матеріали (наприклад, шпалери, плитка), синька, дріжджі²⁵. Особливістю міського базару була наявність нелегальної торгівлі імпортованими речами, й існування такої групи порушників як фарцовщики. Не в «базарні» дні вони могли переміщуватися до будь-яких місць скупчення людей (універмагів, вишів, вокзалів, навіть — громадських туалетів!)²⁶.

Базар, який функціонував з метою задоволення потреб у повсякденному підтриманні життєздатності української родини, створив неповторний світ людських стосунків. Він формував і змінював настрої, часто ставав альтернативним інформаційним комунікатором.

Існував своєрідний базарний соціум, зі своїми правилами і традиціями, авторитетами й ізгоями. Зокрема, яскраві базарні типажі свого часу змалював киевознавець Георгій Малаков²⁷. Базар був чи не єдиним місцем, де носії сільської і міської культури могли вільно стикатися, обмінюватися думками, і часто їхня несхожість все ж привносила взаємозбагачення. Для більш консервативного сільського соціуму ці стосунки тайли і певні виклики, надто із царини сприйняття ним критеріїв моральності містян.

У свою чергу, на базарі селяни дізнавалися про останні події, а ще більше чутки, які негайно ставали предметом найгарячіших сільських дебатів. Саме при стикі з містянами вони замічали актуальні політичні, соціальні тенденції, нові смаки, правила. Вони не автоматично переносили їх у своє життя, але життєздатні і прийнятні з точки зору моралі залишалися в побутуванні селян.

Настрої, чутки хоча і мали прихований характер, але їх поширення саме через базарний соціум було найбільш швидким і дієвим, за короткий час значні маси громадян вже ставали їх носіями. Сформувався і своєрідний асоціальний світ. Формально міліція наглядала за правопорядком, разом з адміністрацією слідкували, аби торгівля велася у відведених місцях. Проте основні порушники — перекупники працювали на базарі постійно і добре знали одне одного. За невелику, але стабільну плату правоохоронці «не помічали» порушень (зокрема, фактів спекуляції). Зате суворо ставилися до тих, хто, аби зекономити власні гроші, не бажав платити за відведене місце і торгували «з землі».

Базари завжди були в полі зору міліції як пристанище кримінальних і упосліджених елементів. Зокрема, там працювали Будинки колгоспників, де селяни-торгівці могли заночувати. Саме там траплялися масштабні пиятики з відповідними наслідками — побиттями, крадіжками тощо. Селяни там могли стикнутися з дещо екзотичним як для них дозвіллям — доступні невибагливі жінки пропонували інтимні послуги як за гроші, так і, так би мовити, натуральним чином — за продукти. Часто під час пиятики велися антирадянські розмови, і коли до інтимних слабостей колгоспників міліція ставилася поблажливо, то усіх причетних до антирадянщини брали «в розробку».

У крупних обласних містах широко застосовувалася виїзна вулична торгівля, яку організовували міські торги, доставки додому, до під'їзду, замовлення на підприємствах впродовж дня. А от у районних центрах лише потужні підприємства могли організувати це²⁸.

З кінця 1960-х рр. офіційно почали відкриватися більші можливості для поїздок до країн соцтабору «пересічних» громадян²⁹. Проте принцип формування таких груп базувався на можливостях зловживати організаторам у питанні добору їх членів. Зазвичай, групи мали чітку кількісну обмеженість, формувалися вони міськими керівниками (обласними, районними), які і відбирали передовсім містян. Проте завдяки вимогам рознарядки — обов'язкова наявність усіх соціальних верств, у нашому випадку — селян, все ж уможливило відвідати ними братніх країн (найлегше можна було потрапити до Польщі та Болгарії), а також союзних республік. Одяг і взуття (з продуктів — «Московську ковбасу», шпроти, шпротний паштет, «Ризький бальзам» тощо) можна було придбати під час таких поїздок, або ще відряджень у великі забезпечені дефіцитними товарами міста, особливо Москву, столиці Прибалтійських республік. Їх купували не лише для власних потреб чи близьким, колегам, деякі — для нелегального перепродування. Але точно усі використовували такий товар в якості коштовного подарунку чи хабара. Тут справедливо відзначимо, що натомість кияни мали особливий товар для інших, це — «Київський торт», який в якості підношення радо приймали усі всесоюзні можновладці.

Чого майже не робили сільські туристи, але практикували міські, то це скуповування валюти. Її обмінювали на сертифікати, які перепродували, або на які купували в спеціалізованих магазинах (мережа «Березка») дефіцитні товари, автомобілі, які теж перепродували. Це мало не лише приватний характер. Кілька угруповань, які займалися торгівлею золотом та валютою, викрили на початку 1960-х рр. До одного з них належали мешканці Львова та інших міст; щомісячний дохід від нелегальних операцій групи становив 150–250 тис. руб. на кожну особу³⁰.

За спостереженням Галини Боднар, у 1960-х рр. українські громадяни почали отримувати матеріальну допомогу від родичів із закордону. Це були посилки, які частково компенсували нестачу якісного одягу й «давали змогу приїжджим із села одягатися у Львові гарно, стильно, мати в гардеробі унікальні речі». Тут сільські мігранти робили певний бізнес: непотрібні товари з посилок здавали на продаж у комісійні магазини; через них же продавали отримані в подарунок автомобілі³¹.

Українське ж село цього періоду переживало дещо інші проблеми, девіації зі специфічними способами проявлення і наслідками. Не дивлячись на зміну оточуючих історичних реалів рівень пияцтва на селі практично залишався на постійно високому рівні. Адже традиційність вживання алкогольних трунків сприймалася як можливість втечі від тяжких соціальних реалій, як нагода хоч не надовго відсторонитись від гнітючих проблем повсякдення та врешті як повноцінний спосіб життя деяких залежних. Крім того, у пиятиці вбачалася і певна гендерна ознака: така форма дозвілля традиційно була закріплена саме за чоловіками, і навіть з тяжкими наслідками (бійки, побиття дружин тощо) сприймалася оточуючими відповідно як належний елемент сільської культури, а її усталеність передбачала постійні рецидиви. Участь у цьому жіноцтва різко засуджувалася.

Парадоксально, але прагнення радянського керівництва зробити економіку більш соціально наведеною неминуче вело до появи нових форм і можливостей алкогольного розвою. Вже влітку 1953 р. було прийнято план розвитку харчової промисловості, який породив серед любителів оковитої певні надії і досить скоро дав деякі наслідки: в магазинах побільшало відповідних трунків, почалися закупки окремих товарів за кордоном (зокрема, жителі навіть містечок і сіл могли спробувати кубинський ром чи болгарські вина). Крім того, активізація міграційних рухів між містом і селом поступово привчало селян до вживання «казенних» напоїв. Нагадаємо, що традиційно алкоголь на селі вироблявся самостійно і не лише по причині його дешевизни чи якості: просто на руках у селян не було вільних грошей, аби на них прикупити алкоголь.

Але тут економічні реформи своїм іншим боком сприяли вирішенню питання накопичення певної грошової маси у селян. Так, із середини 1950-х рр. були ліквідовані обов'язкові державні позики, які забирали 10% заробітків; березнева 1956 р. постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах» дозволила господарствам видавати членам артїлі щомісячно протягом року авансом на трудовні не менше як 25% грошових доходів, фактично одержаних з усіх галузей громадського господарства, і 50% грошових засобів, що надходили у вигляді авансів з контрактації,

заупок та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції³². У підсумку це сприяло грошовому обігу на селі, реальним доходам колгоспників, а як результат — зростанню обсягів торгівлі спиртним.

Все це дає нам право констатувати — зростання асортименту і кількості трунків та можливостей їх купівлі витворили нову форму алкогольного дозвілля на селі. До цих змін селяни вживали переважно на свята, в родинному колі і під наглядом близьких, що, до певної міри, уневажнювало можливі плачевні результати. Тепер, вільний доступ до алкоголю поза родинним контролем, в нерегламентований час і у випадково пристосованих місцях значно понижував рівень суспільного контролю, породжував існування прошарку алкогольно залежних і нероб. Це сприяло різкому збільшенню не лише побутової злочинності — існування постійних життєвих складностей у купі зі спрощеним доступом до алкоголю поступово залучало до пияцтва й українське жіноцтво.

Певним чином концентруючу роль щодо антигромадських проявів відігравали ресторани, чайні, їдальні. Ресторани в повоєнну добу змінили своє значення в житті міст та містечок, дещо змінився і контингент відвідувачів. Якщо їхніми довоєнними відвідувачами були переважно особи із значного на тоді прошарку підприємців, також різноманітна інтелігенція та незначний відсоток чиновників і кримінальних елементів, то після війни головними завсідниками стали чиновники нижчого і середнього рівня (високопосадовці відвідували переважно ресторани закритого типу, адже вони не мали права демонструвати на людях свій статок та спосіб життя і потяг до утіх), колишні військові, кримінальники, спекулянти, нероби, а також рідня партійних і державних керівників, інтелігенція. Особливі традиції побутовали навколо відвідувачів деяких ресторанів крупних міст: пересічний обиватель цілком з розумінням ставився до того, що такі місця мають існувати для відвідин їх представниками творчих еліт. Усі ж інші просто «сміять грошима» й мають бути під пильним наглядом міліції, а якщо це заклад інтуристу, то й держбезпеки. Зокрема, йдеться про київські ресторани на дніпровських схилах «Кукушка», «Рив'єра» та ін. За згадкою відомого киевознавця Георгія Малакова, суттєвою дозвілевою складовою столичного бомонду були відвідини Київського республіканського іподрому. Тоді він містився на вулиці Суворова, і його завсідниками були відомі актори та вчені, художники та письменники, спортсмени та військові, партійні працівники та службовці високого республіканського і навіть союзного рангу³³. У їхнє середовище звично втирався різноманітний контингент шахраїв, аферистів, проституток, спекулянтів та ін.

Цікавим також видається ставлення жителів невеликих містечок до відвідин ресторанів. Всі вони жили однорідною соціально-культурною

общиною, з однаковим способом життя, поглядами на дозвілля, дотриманням патріархальних правил співжиття і поведінки. А серед аксіом сімейного життя були правила повсякденного харчування — жінка мала забезпечувати повноцінне харчування у родині протягом усього дня і при будь-яких додаткових потребах. Коли ж хтось наважувався з якихось причин харчуватися в ресторані чи міській їдальні (виключенням були лише їдальні при підприємствах), то вони відразу ставали об'єктом пересуду з боку членів общини, відчували нерозуміння свого вчинку, зазнавали інколи публічного засудження. Проте найбільше перепадало жінкам, які, на думку оточуючих, зрадили свої соціальні обов'язки і не змогли чи не захотіли подбати про харчування рідних. Такі особи ставали девіантами серед соціально-культурної однорідності містечка. Не однозначно також ставилися до тих, хто якісь урочистості організовував в ресторанах, адже з точки зору суспільної моралі це потрібно робити вдома. Таке ставлення містечкових моралістів до відвідувачів ресторанів можна пояснити зокрема і тим, що, на їхнє переконання, ще з передвоєнних років до них вчашали переважно антисуспільні елементи, не чисті на руку чиновники, або особи, які не розділяли усталені поведінкові правила, відповідно, «нормальній людині» там нічого було робити. Для них місцеві ресторації були розсадником аморальності і, відповідно, постійним місцем чергування добровільних дружин.

На відміну від визначеного місця таких закладів у культурі крупних міст, містечкові ресторани відігравали дещо специфічну роль, навколо них формувалися особливі міжкультурні відносини. І визначальне значення для цього мало місце їх розташування та контингент відвідувачів. Йдеться про те, що у містечках з давньою історією ресторани хоча і сприймалися неоднозначно, але мали переважно етнографічні чи топонімічні назви, публіка була носієм місцевої культури, часто застілля переривалися спільними співами й танцями, і все це нагадувало сільські посиденьки. Зовсім інший культурний характер мали ресторани, які функціонували у новозаснованих промислових містечках. Вони могли мати індустріальні назви, а публіка складалася з приїжджих новоселів, переважно інженерно-технічних працівників, мова спілкування була російська. На неї переходили переважно усі відвідувачі, це було певним мовним дрескодом. Їхня «високо культурність» особливо приваблювала молодь, яку воротило від оточуючих сільських традицій. Вони вбачали в цьому «вищість» і намагалися увійти в це середовище, а були членом цього ресторанного соціуму, значить бути «сучасною, дійсно міською людиною». Коли ті й ті відвідувачі перетиналися, то «осучаснені» завше зверхньо, з хизування розповідали про свій стик з «дійсною культурою», правдиво відчуваючи свою причетність до неї³⁴.

Заклади громадського нижчого рівня — так звані «рюмочні», пивні, чайні та їдальні, через невисокі ціни, але з достатнім меню закусок і випивки також принадажували до себе антисупільних елементів. Зазвичай, там не було сторонніх, обивателі обходили чи не затримувалися в таких місцях, тому можна спілкуватися і відпочивати серед «своїх». Окрім вихідних днів, коли ненадовго могли завітати і звичайні обивателі, завсідниками там були гуль'яті, нероби, спекулянти, кримінальники, п'яниці, дрібні крадії та інші антисупільні елементи. Це наочно оприявлювали зразки української радянської культури, зокрема художня література, кінематограф яскраво подавали таких персонажів, з виразними негативними рисами і негідною поведінкою.

Ще більш негативно сприймалися такі заклади сільською общиною, яка відзначалася більш регламентованими поведінковими правилами та жорсткими моральними канонами. Якщо ще вдень туди на чаювання могли навідатися звичайні селяни чи колгоспники, то у вечірній час там могли бути лише сільські уполіуджені. Проте селяни, охочі відпочити в подібних дозвілевих громадських закладах могли використати базарні дні, коли вирушали торгувати на міські колгоспні базари. Такий трудовий день вони дозволяли собі закінчити зазвичай невеликим спільним застіллям, але це все одно з осудом приймалося общиною, а надто, коли сп'яніння було черезмірним.

Певну виховну, контрольно-стримуючу функцію відігравали стихійні громадські об'єднання. Так, практично у кожному селі, містечку зазвичай неофіційно окреслювалися «куткові» садибні, будинкові самоорганізовані об'єднання громадян³⁵. Відповідно, для негласного догляду за цими територіями самовисувалися такі собі «поборники справедливості». Зазвичай це були колишні чиновники, партійні функціонери чи військові. Часто не місцеві, переважно, росіяни: прибулі за розподілом, звільнені в запас, пенсіонери, які обрали за місце свого подальшого проживання сприятливіші українські терени тощо.

Вони були не лише карателями дитячих витівок, грозою дрібних хуліганів, вони були добровільними інформаторами дільничних інспекторів та спецслужб. З роками укорінюючись у місцеву культуру (зокрема, освоєнням мови, народних пісень, звичаїв тощо), стаючи позірно «своїми» вони намагалися поступово присипляти уважність оточуючих. Проживаючи в уже освоєному мікросоціумі, вони найкраще знали таємниці родинного життя, одноосібного підприємництва, тому просто виявляли «паразитів», спекулянтів, самогонщиків та інших антигромадських елементів.

Проте більшість оточуючих таких активістів завжди сприймала або як «інших» (пришлих), або (якщо були місцевими) як відступників від

усталених традицій і норм общинного укладу співжиття. Їм не довіряли, і навіть побоювалися, при першій можливості сторонилися у повсякденних стосунках, не загострювали суперечки тощо. Вони ставали соціальними ізгоями, такими собі упослідженими при успішному матеріальному побутуванні. За відсутності очевидної причини їх намагалися не запрошувати до спільного дозвілля. В іншому разі на сусідських посиденьках до них ставилися все ж особливо: явно не демонструючи роздратування, непривітності, розмови велися без зачіпання політичних чи делікатних побутових тем, в разі виникнення таких — жартома уникали розвою чи спростовувалися.

Переважно зі сформованими ідеологічними набутками, проявами фанатичної компартійної вірності, вони завжди були для влади джерелом свіжої інформації про реакції місцевих на ті, чи інші події. Так, для повсякденного життя невеликих містечок і сіл офіційне розвінчання ще вчорашніх місцевих авторитетів сприймалося як найсерйознішим виявом прорахунків радянської влади на селі і черговий раз ставало приводом для критичного обміну думками серед односельців³⁶.

Крім того, якщо і не публічно, проте виказане у побутовому спілкуванні невдоволення оприлюднювалося з приводу перейменувань у 1950–1960-х рр. деяких населених пунктів УРСР. Зазвичай, змінювалися застарілі, а частіше неприйнятні з точки зору панівної ідеології назви. Як-то, в Народицькому районі Житомирської області село Хвалибог Любарської сільської Ради перейменовано на село Журавлінка³⁷, за іронією долі, такою ж назвою села не вдовольнилися і на Станіславщині: село Хвалибога Виноградської сільської Ради Гвоздецького району перейменовано на с. Руднівка³⁸; на Дніпропетровщині, в П'ятихатському районі село Боголюбівка на — Миролубівку, в Синельниківському районі село Воронцовське на — Садове, село Єлізаветівське на — Ясне³⁹; на Луганщині, в Білолуцькому районі село Церковне на — Залісне⁴⁰, на Чернігівщині, в Козелецькому районі село Святеньке на — Мирне, в Ріпкинському районі село Церковище на — Новоукраїнське⁴¹. Проте, як свідчать очевидці, для більшості мешканців подібні зміни були образливими, адже це сприймалося як неповага до місцевої історії, родинних вікових цінностей, пам'яті предків.

Хоча, на нашу думку, рівень бродяжництва та жебрацтва в Україні, порівняно з 1940-ми — початком 1950-х рр.⁴², пішов на спад, проте в контексті досліджуваного питання слід відмітити й один соціально-етнічний елемент. Не лише в українській, а також у всесвітній історії є етнічна група, серед автентичних особливостей якої були усталеними споконвічними традиціями бродяжництва та жебракування, — це роми (цигани). На нашу думку, названі соціальні відхилення є не лише засобом

існування, а, головним чином, способом життя цієї етнічної групи. В результаті проведених заходів по впорядкуванню життя кочових ромів «на радянський лад», після війни покращилися умови їхнього повсякденного побуту, почав підвищуватися культурний рівень, частина молоді поступово надавала перевагу освіті, осілому мешканню і надійному постійному працевлаштуванню. Це все сприяло тому, що на початок 1950-х рр. більшість ромів перейшла до трудового осілого способу життя. Проте закладені природні особливості їхнього національного буття, споконвічні побутово-культурні традиції, функціонування ієрархічної системи ромського соціуму й інші фактори утримували частину останніх від стрімкого вливання у реалії радянського соціального життя, перешкоджали культурній, мовній асиміляції, врешті, робили їх заручниками власних історичних традицій та звичаєвих постулатів. З розвитком такої кримінальної спеціалізації як спекуляція (переважно товарами легкої промисловості та махінації із ювелірними виробами) для ромів ця справа стала одним із засобів постійного заробітку.

У заключному тематичному блоці ми торкнемося антисупільних явищ делінквентного характеру, які обопільно розвивалися у міських та сільських соціумах. Так, «хуліганізація» (за Валерієм Козловим)⁴³ країни була однією із поширеніших форм громадської непокори, девіантного виказування особистістю свого ставлення до оточуючих реалій, рефлексій на ситуативні виклики тощо. Так, особливістю молодіжного хуліганства був його груповий, кримінально-організований характер. Завдячуючи цьому згуртовані угруповання молодих людей, пов'язані блатною круговою порукою, і які часто знаходилися під контролем досвідчених рецидивістів, здатні були стати каталізатором крупних масових заворушень. Зазвичай в таких групах вже «працювали» норми співіснування, перейняті з кримінального світу. Інколи хуліганські наміри як би деколювалися юнацькою романтикою, грою в «секрети» і т. п., що насправді ніяким чином не обмежувало хуліганську активність молодих «романтиків», і не впливало на їхню готовність вступати в жорсткий конфлікт з міліцією. Хуліганські «окупації» і «війни» 1953–1956 рр.⁴⁴ показали, що влада не поспівала за новими мутаціями старої соціальної хвороби, а міліція не мала достатніх технічних навиків контролю над великими стихійними скупченнями людей. Її дії з наведення порядку в містах (інколи дієві, проте часто поспішні й непродумані) все частіше натикалися на жорстку зустрічну агресію хуліганів, які деколи використовували кримінальні алгоритми організації масових спротивів у таборах. Міліціонери ж при приборканні хуліганів вели себе невпевнено, аби не порушити їхніх, в дусі нових ліберальних віянь, законних юридичних прав.

Зазвичай, хуліганські угруповання виступали природними противниками мирних обивателів, які не лише вимагали від влади захисту, а часто готові були надати посильну допомогу і підтримку. Проте за певних умов добропорядні громадяни могли стати на захист місцевих хуліганів. Частіше це пов'язувалося з публічними протиправними, жорстокими діями міліції, несправедливими рішеннями щодо покарань тощо. Людський поголос, перекази узагальнювали подібні факти, і на деяких територіях правоохоронці користувалися не доброю репутацією. Антиміліцейські настрої ставали підґрунтям для втягнення натовпу мирних жителів у насильницькі конфлікти, особливо коли витав слух про допущення кричущої несправедливості. Так виникала основа як для виправдання існування коаліції між натовпом і порушниками, так і для переростання локальної хуліганської агресії в масові заворушення.

Вищі партійні й державні інституції все частіше тривожили сигнали про факти спонтанних локальних антиміліцейських виступів. Без оперативного втручання це могло слугувати приводом для втягнення добропорядних громадян у більш ширші протестні заворушення. Міліція надто повільно й без охоти позбувалася незаконних, відверто насильницьких способів «переконань» у спілкуванні з громадянами, і це серйозно шкодило її репутації. Залишки духу сталінської епохи ще не допускали існування відвертої кримінальщини, чи повсюдної корупції серед правоохоронців. Проте хуліганство (брутальність, рукоприкладство) та недисциплінованість, так само й неповага до закону (переважно з боку працівників низових відділків), і чим хворіло усе радянське суспільство, були досить поширеними і в міліцейському середовищі. У своїй більшості злочини й проступки здійснювалися п'яними працівниками міліції. Іншими словами, ситуація в органах була дзеркальним відображенням становища в суспільстві.

Поштовхом до більшості сутичок хуліганів з міліцією було затримання порушників громадського порядку, особливо в разі їхньої кількісної переваги, публічне жорстоке поводження з ними та наявність суттєвого фактору поглиблення конфлікту — застосування табельної зброї. Найбільш поширеними порушеннями серед міліціонерів були побиття, незаконні затримання, утримання під вартою та неправомірне застосування сили чи зброї. Такі випадки, підсилені слухами, створювали підґрунтя для конфронтації між міліцією й громадянами.

На нашу думку, між міліцейською злочинністю й «хуліганізацією» території існувала специфічна форма зв'язку, своєрідне порочне коло. Хуліганська активність і «війни» з міліцією могли бути спровокованими порушеннями законності самими правоохоронцями, зокрема через застосування зброї чи т. п. Але такі дії органів могли бути викликані й

жорстким хуліганським пресингом на опікувану міліцією територію й персоналізацією відносин з місцевими порушниками (напр., особисті образи). В міліції існувала своєрідна корпоративна солідарність, яка могла переходити у відверту кругову поруку. Начальники деяких відділків, на території яких особливо загрозливо проявлялося хуліганство, прагнули будь-якими способами вирішити проблему, й тому без сумніву докору закривали очі на незаконні дії своїх підопічних. Проте кожний випадок такого «лібералізму» дратував громадян, й марно на піку масових конфліктів натовп вимагав видати міліціонерів для розправи. Довгий час керівництву органів не вдавалося вгамувати запал надто активних співробітників, які провокували громадян на конфлікти й безпорядки. Найбільш резонансними в Україні стали декілька таких випадків, в яких натовп діяв на боці порушників. «Базарний бунт» в Херсоні 4 серпня 1953 р. розпочався із затримання міліціонером за продаж кукурудзи 13-літнього підлітка, при цьому його було побито до запаморочення й відправлено до лікарні. Обурені очевидці організували (бл. 500 чол.) блокаду обласного управління міліції, вибивали скло, викрикували антирадянські гасла й вимагали видачі міліціонера для самосуду. Його затримали, розпочалося слідство. У м. Єнакієвому 17 червня 1956 р. група молоді (бл. 30 чол.) побила відвідувачів «танцплощадки». При затриманні закидали правоохоронців камінням, одного міліціонера було серйозно поранено. Згодом був знайдений труп одного із нападників. Злочин не розкрили, але громадяни підозрювали у помсті саме міліціонерів. 28 жовтня 1956 р. масові заворушення розпочалися у м. Слов'янську (також Сталінської обл.). За відмову відпустити затриманого п'яного робітника, його поплічники об'явили про побиття невинного й організували біля відділку натовп обурених (бл. 600 чол.). Група відчайдух намагалася прорватися до відділку, проте була зупинена пострілами. Розгніваний натовп закидав камінням будівлю міліції, побив працівників міськкому партії, слідчих. Інший факт констатував поранення дружинника через буцімто нанесену колись ним образу нападнику. В цьому випадку не вдалося організувати натовп для виправдання дій злочинця, але через наявність внутрішньоміліцейських проблем слідчі справедливо виказали занепокоєння існуванню реальних підстав для коаліції «хулігани — громадяни». Адже хуліганська апеляція до обивательського сприйняття громадянами почуття спалпленої справедливості (феномен «невинної жертви») могли легко мобілізувати натовп для збурення, перетворити сутичку хуліганів з міліцією в насильницький конфлікт між громадянами і владою. Аби зміцнити дисципліну та законність в органах внутрішніх справ вимагалось негайних рішень на самому високому рівні.

На загальнодержавному і республіканському рівні впродовж досліджуваного періоду було прийнято ряд постанов, з яких слід виділити постанову ЦК КПРС від 29 січня 1958 р «Про факти порушення законності в міліцію»; постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 3 квітня 1961 р. «Про заходи щодо поліпшення діяльності виправно-трудогих установ МВС союзних республік»; постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 17 серпня 1962 р. «Про заходи щодо поліпшення діяльності радянської міліції»; постанову ЦК Компартії України від 17 травня 1963 р. «Про серйозні недоліки в роботі ВТУ з перевиховання ув'язнених»; постанову ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 16 травня 1967 р. «Про стан та заходи щодо поліпшення підбору, розстановки і виховання кадрів в органах міліції УРСР»; постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 19 грудня 1968 р. «Про серйозні недоліки у діяльності міліції та заходи щодо подальшого її зміцнення» та ін. Разом з тим, поширення «хуліганізації» територій, поява нових її форм заставили владу діяти більш рішуче: 25 жовтня 1956 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи покращення роботи МВС СРСР», а Президії Верховних Рад союзних республік — укази про посилення відповідальності за хуліганство⁴⁵.

У контексті розглянутого питання, слід відмітити, що сама наявність у правовому полі держави законодавчих, нормативно-регулюючих актів не визначає міру вирішення певної протиправної проблеми. Для успішності чи неуспішності їх існування має передувати ціла низка умов. Зокрема, чи усі проблемні відтинки соціальних відносин були охоплені при плануванні, розробці та застосуванні правових актів? Наскільки глибоко й юридично досконало були розроблені ці акти? А також — вчасність і масштабність запровадження актів; інтенсивність втілення їх дії; заходи держави щодо контролю за виконанням цих актів і вчасність введення корегуючих чи додаткових правових уточнень; профілактика подібних порушень, які підлягали юридичному унормуванню; прогнозування зворотної реакції та т. п. Ну, і врешті, наскільки сама внутрішня природа, моральний стан суспільства були готовими до сприйняття і виконання цих актів?

Як серед містян, та і серед селян одним із поширених різновидів девіантних проявів було так зване антирадянське хуліганство. Його «легкою» формою було прослуховування закордонних радіостанцій. Незважаючи на тотальний облік КДБ вітчизняних і трофейних приймачів⁴⁶, їх власники свідомо ставали порушниками й конспіративно вслуховувалися в нічний ефір «ворожих голосів»⁴⁷. Звідти надходила правдива інформація про події у світі та СРСР, а також поширювалися пропагандистські матеріали. За одержання інформацій таким способом громадянин міг

заспати нищівного осуду на товариському суді, комсомольських зборах, і навіть міг бути виключеним із лав ВЛКСМ. Проте ці дії вже кримінально обтяжувалися в разі доведення факту нотування й поширення інформацій із «ворожого» ефіру у вигляді листівок чи передачі усно. Присікалися також можливості розповсюдження анекдотів антирадянського змісту.

Ті, що потерпали від влади, вороже налаштовані до її порядків і законів антисоціальні елементи, а надто кримінальники не визнавали ні цілей, ні цінностей керівної партії. Відповідно, символи й атрибути, ідеологічні й політичні святині влади зазнавали ганьблення й приниження. У повсякденному житті громадяни не лише повсякчас стикалися з такими фактами, але й ситуативно ставали їх призвідниками. Зокрема, це проявлялося в обмовленні постаті чи дій Микити Хрущова, нецензурною лайкою на адресу керівників партії, уряду; через «парканні» й «туалетні» написи; лайливі (переважно, матюкливі) листи на ім'я вождів; поширенні в тюрмах і таборах татування тощо. Проте радянська дійсність була вкрай специфічною. Образу на владу продовжували виношувати не лише її природні опоненти, але й мільйони людей, які постраждали від жорстоких і несправедливих вироків сталінського часу, коли значний термін ув'язнення громадянин міг одержати за спізнення на роботу, прогул, дрібну крадіжку продуктів чи «соціалістичної власності». Жорстокість влади відлучала багатьох людей від нормального життя, перетворювала їх на соціально уполісджених. Тому громадяни виправдовували собі і оточуючим різноманітні антирадянські або дрібно хуліганські виступи, висловлювання тощо. Чи не найпоширенішим проступком була образлива критика дій безпосереднього начальства, особливо це уможливлювалося під дією алкоголю. Тому не дивно, що не лише у людей з кримінальним минулим чи злісних хуліганів під дією трунку розв'язувався «антирадянський» язик. Саме в розв'язному п'яному вигляді ще вчора добропорядні громадяни раптом розлючено вибухали нищівною лайкою на адресу режиму, опаскуджували державні й комуністичні святині, виколювали очі на портретах вождів тощо. Як бачимо, в хуліганській антирадянщині було безліч відтінків і градацій: від принципової кримінальної опозиції до неконтрольованої спонтанної злоби чи вибуху справедливої образи на режим, який задарма перемолов долі мільйонів громадян.

Серед маргіналів, які й без того особливо не вирізнялися витриманістю, виокремлювалися й просто люди «без гальм», чия надто бурхлива спонтанність подвоєна відчуттям озлобленості робила їх своєрідними антирадянськими «гучномовцями». Особливо вони були примітними в місцях громадського дозвілля — пивних та закусочних. В Україні ці «точки» були чисельними й недорогими, будь який трудар не лише міг собі дозволити порцію трунку, а й поспілкуватися з однодумцями. Час від

часу (особливо при певних політичних подіях) вони перетворювалися в такі собі політичні клуби, де тимчасово розкутий алкоголем, підбадьорений пристрасним обговоренням з подібними, законслухняний громадянин своїм відвертим виступом міг перетворитися на «злісного» антирадянщика. В тогочасному середовищі девіантів часто звучали обіцянки і заклики влаштувати «другу Угорщину», «другий Будапешт»⁴⁸.

Для затятих хуліганів була характерна демонстративна антирадянщина. Вищою шикуватістю вважалося затаврування своєї глибинної ворожості до влади в татуюваннях. Спеціальна література та доступні Інтернет ресурси рясніють зображеннями таких витворів. Кримінальники виколювали портрети Леніна й Сталіна, публічно використовуючи їх як «наглядну агітацію» до виказування свого ставлення до влади. Значною також була варіантність антирадянських написів на тілі (лайливе, негативне ставлення до влади, заклики до повалення комуністичного режиму чи конкретно Хрущова, захоплення Труменом, вітання до США та т. п.). В кримінальному дискурсі кінця 1950-х рр., який осмислював дійсність за принципом «ворог мого ворога — мій друг», важливе місце займав образ далекої, але ворожої радянському керівництву «Америци». Значимою була і постать президента Гарі Трумена, який колись таки розпочне війну проти СРСР, і звільнить «безневинних» засуджених із радянських катівень. Цей майже фольклорний персонаж («Трумен-визволитель», згодом «Ейзенхауер-визволитель») користувався в середовищі антисоціальних елементів неабиякою популярністю.

У хуліганському середовищі часто спостерігалось мусування теми ворожих «інших» — комуністів, начальників, представників національних меншин і т. п., які не дають жити «нормальним» громадянам, і звісно, відповідальні за все оточуюче зло. Вони були чужими хуліганській субкультурі, тому заслуговували на постійне третирування й зневагу. Особлива нетерпимість проявлялась у ставленні до євреїв. Ми цілком можемо вважати, що мовчазне виправдовування радянським соціумом антисемітських проявів робило громадян співучасниками чергових переслідувань, розв'язувало руки хуліганам при здійсненні пограбувань, крадіжок, інших утисків євреїв.

Спонтанним проявом хуліганської антирадянщини були також підбурюючі викрики під час масових зібрань громадян («Геть Микитку!», «Геть комуністів!» та т. п.). Коли це відбувалося в дозвільний час, то вони були викликані переважно дією трунку й тому носили бешкетний характер. Осудний, але частково виправданий міг бути викрик (напр., «Набридло так жити!»), викликаний крайньою межею розпачу громадянина, наприклад в момент багатогодинної черги за якимись товарами. І вже відвертою антирадянщиною вважалися такі самі хуліганські окрики,

але здійснені під час святкових зібрань громадян (напр., на першотравневій демонстрації), а надто — під час масових заворушень. Адже доведеним до вищої емоційної межі громадянам достатньо було таких закликів, щоб почати здійснювати вже кримінальні дії (погроми, побиття, напади тощо).

Щодо міри впливів таких протестів на маси, то не все було так критично, як писали прибічники ще донедавна популярної мартирологічної історіографії. На нашу думку, громадяни, здатні на більш складні, продумані, не спонтанні, які не мали насильницького асоціального характеру, цивілізовані форми протесту (від написання анонімних трактатів і листів до створення підпільних гуртків чи груп), мали глибші раціональні мотиви, іншу логіку роздумів, більш організовану мовну поведінку, і тому в керованих міськими маргіналами заворушеннях широкої участі не брали⁴⁹. Звичайні ж обивателі знаходилися під дією комуністичної ідеології, і не всі знаходили внутрішньої потреби і бажання в активній протестній участі. Для того, аби такі люди були втягнуті в заворушення міських маргіналів, підтримали їх в діях проти міліції, повинна була статися або кричуща політична помилка, або очевидне публічне зловживання владою. Зневаження животіючих в громадянах СРСР утопічних мрій про «світле комуністичне майбутнє», які створювали психологічну основу стабільності режиму, могло стати рушійним мотивом громадянської агресії. А от особисте приниження чи розтоптана справедливість перетворювала обивателів лише на масу пасивно співчуваючих. Вони прилаштувалися до влади і її несправедливостей, знали дійсну ціну її міфів, і зовсім не збиралися ризикувати своїм соціальним комфортом заради примарних свобод.

Торкаючись природи людської психології, ми переконані, що будь яка людина здатна, готова до девіантного вчинку. Адже відповідно конкретної ситуації індивід сам вирішує, яким чином реагувати на неї, здебільшого не переходячи межі соціальних норм. Але чим особистішою буде ситуація, чим дошкульніше вона його зачіпає, тим вільніше людина обирає модель своєї реакції. І не завжди вона відповідає соціальним поведінковим стандартам. Лише потім стримуючими важелями накладаються набуті в певному середовищі (міському чи сільському) правила, що оприявлюється тими, чи іншими реакціями. Належність до певної соціальної культури, окрім особистого рівня самоконтролю, і дає нам можливість спостерігати особливості поведінкових проявів, настроїв індивіда. Подібність же проявів, настроїв, коли приналежність до тої, чи іншої культури не має значення, унаочнюється завдяки оприявленню природних чинників людської сутності: заздрість, страх, ненависть, потяг до руйнування, насилля над слабкішими, безнаказаність володарів влади та т. п.

Швидкий Василь (з. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX в. Института истории Украины НАН Украины.

Город vs село: подобное и особенное в некоторых асоциальных проявлениях, настроениях в Украине 1950–1960-х гг.

В статье сделанна попытка осветить наиболее характерные явления, которые выделяют подобия и особенности асоциальных проявлений, настроения в таких разнородных культурах как город и село. Это показано на фоне украинского социума 1950–1960-х гг.

Ключевые слова: город, село, девиация, поведение, настроения.

Vasyl Shvydky (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, History of Ukraine in the second half of the XX th century Department.

City vs Village: similarities and singularities of some anti-social acts and moods in Ukraine in the 1950'–1960's.

In the article, the attempt to analyze the most important phenomena, similarities and singularities of some anti-social acts and moods in such different cultures as a city and a village is made. It is shown on the background of Ukrainian society in the 1950'–1960's.

Keywords: city, village, deviation, behavior, moods.

¹ Тут ймовірно йдеться про народне повір'я, що архистратиг Михаїл визначав, чия душа попаде в рай, а чия в пекло. Тобто, продавчині самі визначали кого ошчасливають потрібною книгою, а кого обділять.

² Деякі книгарі-підлабузники задля особливого ставлення до себе (притримати раритетну книгу, переставити «на перед» картку передплатника чи щось подібне), мали постійно підкріплювати матеріальними заохоченнями (цукерками, шоколадками) таких продавчинь, довірливо виказувати обожнення до них та т. ін.

³ Баканов. В. Детство 50–60-х. Воспоминания киевлянина. — К.: Скай Хорс, 2012. — С. 24 [фото].

⁴ Слід відзначити, що низка послуг і товарів не були адекватними заробітній платі й залишалися недоступними для переважної більшості населення, але ними активно послуговувалися незаконно збагачені громадяни, переважно цеховики й чиновники. Так, у 1950-х рр. автомобіль «ЗИМ» коштував близько 40 тис. руб. при середній місячній зарплаті близько 800 руб. На початку 1960-х рр. в Україні розпочався випуск малолітражок «Запорожець», але й вони також були недоступними для людей.

⁵ Правда, під час «холодної війни», аби вантажівки відразу були пристосовані до бойових вимог, їх знову почали випускати в захисному кольорі.

⁶ Малаков Д. У Києві 50-х. — К.: Сидоренко В.Б., 2011. — С. 9.

⁷ Боднар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50–80-ті роки ХХ ст.). — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка. — С. 225.

⁸ До речі, через «холодну війну» багато американських фірм відмовилися взяти участь у виставці. Коли Соса Сола також відмовилася, свій шанс не втратила її

споконвічна суперниця Pepsi Cola. Сам віце-президент США Ричард Ніксон вручив їй продукт Хрущову, підвівши його до відповідного стенду. Відтак фірмі вдалося забезпечити собі дуже прибутковий контракт у Радянському Союзі. Це в свою чергу спонукало радянських харчовиків розробити свій аналог напою — «Байкал».

⁹ Все почалося з того, що Ніксон і Хрущов йшли виставкою у день відкриття і, зупинившись навпроти виставленого зразка кухні, почали гаряче обговорювати технологічні досягнення своїх країн. Цю суперечку вони продовжили в телестудії RCA. Ніксон сказав, що США були попереду у виробництві кольорової відеоплівки, на яку знімали їхню зустріч. А Хрущов наполягав, що СРСР був попереду практично в кожній ділянці. Розмова продовжилася надалі в такому ж дусі.

¹⁰ Нагорний А. Кого можна назвати «стилягою»? // *Ленінська молодь*. — 1956. — № 140 (1116). — 21 листопада; Вогонь критики по стилягах // *Ленінська молодь*. — 1956. — № 151 (1127). — 16 грудня.

¹¹ Малаков Д. Вказана праця. — С. 262.

¹² Боднар Г. Вказана праця. — С. 95.

¹³ Там само. — С. 96.

¹⁴ До того ж, на кінець 1950-х рр. кожне київське крупне підприємство мало свій «палац культури», де працювали танцювальні, хоріві, літературні, спортивні гуртки, оркестри та самодіяльні театри, влаштовували вистави, лекції та неодмінно працював вечірній «університет марксизму-ленінізму». Крім «палаців» у Києві діяло понад 60 відомчих клубів та будинків культури (див.: Малаков Д. У Києві 50-х. — К.: Сидоренко В.Б., 2011. — С. 217).

¹⁵ Йдеться про вантажівки ГАЗ-51 та ГАЗ-53, які переобладнувалися у високий критий кузов, що дозволяло міським торгам прямо «з борту» продавати як товари ширвжитку, так і продукти.

¹⁶ Йдеться про зачіску з високо зачесаним волоссям, на зразок сучасного «ірокезу».

¹⁷ Боднар Г. Вказана праця. — С. 100–101.

¹⁸ Там само. — С. 102.

¹⁹ Там само. — С. 188. Ми це пояснюємо тим, що склад кола інститутських колег був такого ж походження як і Грицак. А от увійти до львівської наукової еліти таким було зась.

²⁰ Пам'ятаю з особистого досвіду, як я довго хизувався перед друзями дитинства тим, що місцем видачі паспорта і місцем тимчасової прописки значилася Одеса. А знайомлячись з дівчатами вдавав із себе одесита!

²¹ Боднар Г. Вказана праця. — С. 190–191.

²² Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. — К., 2003. — С. 12.

²³ Так, мій дід Сіліч Гнат Вікентійович оформивши патент у районному фінвідділі, із середини 1950-х рр. і до кінця 1980-х рр. продавав кустарні вироби, виготовлені у своїй домашній майстерні, на міському Звенигородському базарі, завоювавши на всю Черкащину славу неперевершеного ситника.

²⁴ Адже кримінальне покарання, а надто громадський осуд були досить жорсткими. Від останнього потерпало впродовж довгого часу все оточення відступника.

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5505. — Арк. 42.

²⁶ Там само. — Оп. 25. — Спр. 2048. — Арк. 111.

²⁷ Малаков Д. Вказана праця. — С. 259–261.

²⁸ Зокрема, в м. Звенигородці (Черкаської обл.) такими організаціями були молочний завод та підприємство УТОС (Українське товариство сліпих).

²⁹ Ми тут свідомо беремо слово «пересічні» в лапки, адже насправді продовжував існувати жорсткий відбір серед простих громадян на місця в делегаціях чи тургрупах.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5319. — Арк. 123–127.

³¹ Боднар Г. Вказана праця. — С. 104–105.

³² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 4. — М., 1968. — С. 288, 290.

³³ Малаков Д. Вказана праця. — С. 240–241.

³⁴ Це добре ілюструється розповідями моїх рідних, і власними спогадами. Так, у моїй прадавній Звенигородці побутував ресторан «Тікич» (від частини назви протікаючого через місто Гнилого Тікича), з відповідними відвідувачами та напівсільськими/напівміськими традиціями. А от зовсім інший контингент устромлювався в ресторан «Горняк», відкритий у новопобудованому промисловому смт. Ватутіно. Побувати там було престижно, адже частина відвідувачів — технічна, але, інтелігенція, підкреслене вживання російської мови, тогочасний хайтековський інтер'єр — все це виглядало в містечковій культурі справді надсучасно.

³⁵ Як сусіди вони організувалися в окремо взятому районі міста, села, навколо одної криниці, вуличної водяної колонки, ставка, окремої дороги тощо.

³⁶ Зокрема, йдеться про рішення Президії Верховної Ради СРСР позбавити Бойка С.К., колишнього голову колгоспу ім. Леніна Кременчуцького району Полтавської області, звання Героя Соціалістичної Праці, ордена Леніна і золотої медалі «Серп і Молот» (див.: Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 19. — С. 489), чи позбавити Надкерничного Ю.А., колишнього голову колгоспу ім. Шевченка Вінницького району Вінницької області другої золотої медалі «Серп і Молот» (див.: Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 24. — С. 531) як таких, що незаслужено одержали ці високі нагороди.

³⁷ Про зміни в адміністративно-територіальному поділі // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1961. — № 13. — 24 березня. — К., 1961. — С. 422.

³⁸ Про зміни в адміністративно-територіальному поділі // Там само. — 1961. — № 19. — 5 травня. — К., 1961. — С. 495; див. також: Крупина В. Хроніка 1961 р. // Україна: хроніка ХХ століття / Довідкове видання. Роки 1961–1975: Частина 1. 1961–1965. — К., 2005. — С. 23.

³⁹ Про зміни в адміністративно-територіальному поділі // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1961. — № 20. — 12 травня. — К., 1961. — С. 503.

⁴⁰ Про зміни в адміністративно-територіальному поділі // Там само. — 1961. — № 35. — 12 травня. — К., 1961. — С. 736.

⁴¹ Про зміни в адміністративно-територіальному поділі // Там само. — 1961. — № 40. — 12 травня. — К., 1961. — С. 851.

⁴² Див.: Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елемент соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2007. — № 1 (472). — С. 149–169.

⁴³ Див.: «Хулиганизация» СССР // Козлов В.А. Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежнев (1953 — начало 1980-х гг.). — М.: РОССПЭН, 2009. — С. 96–132.

⁴⁴ За Валерієм Козловим (див.: Козлов В.А. Вказана праця. — С. 110).

⁴⁵ Зокрема, в УРСР було прийнято указ Президії Верховної Ради УРСР від 18 січня 1957 р. «Про відповідальність за дрібне хуліганство».

⁴⁶ Із доповідної завідуючого відділу пропаганди ЦК КПРС Леоніда Ильчова відомо, що в липні 1960 р. у СРСР нараховувалося близько 20 мільйонів приймачів, здатних піймати закордонні короткохвильові радіостанції.

⁴⁷ В першу чергу йдеться про прослуховування «Голосу Америки», «Радіо Свободи», «Німецької хвилі», «Російської служби Бі-бі-сі», «Радіо Ватикану», «Голосу Ізраїлю», «Міжнародного канадського радіо» та «Міжнародного французького радіо».

⁴⁸ Йдеться про збройне антирадянське повстання в Будапешті 23 жовтня — 10 листопада 1956 р., коли протестуючі домоглися зміни уряду, арешту працівників спецслужб і керівників ідеологічних органів, демократизації законодавства, громадянських свобод та ін.

⁴⁹ Прикладом цього може бути історія становлення і розвитку дисидентського руху в Україні.